

گذری بر قدیمی‌ترین اخبار درباره گرمای هوای مشهد
در روزنامه‌های خراسان

سهم مردم گرمازده شهاب سنگ بود!

قریبا فرخدا گرمای شدید هوا این روزها در حالی مشهد و شماری از شهرهای ایران را به تعطیلی کشانده است که جهان هم از جهنم تیغ لخت آفتاب مردادماه در امان نیست. البته که سرزمین خراسان به دلیل خشکی جغرافیایی، همیشه در حال جنگ با تابستان‌های داغ بوده و شاهد این ماجرا، اخباری است که در مطبوعات و اخبار جراید قدیمی از این دیار ثبت شده است. در سطرهای بعدی قدیمی‌ترین این اخبار را که موضوعشان گرماست مرور می‌کنیم.

زمین گیر شدن قشون مشهد در «کوچه قم»

کلمه «گرمای شدید» نخستین بار در درجیده «کاغذ اخبار» به تاریخ ۲۶ صفر ۱۲۷۷ قمری (۲۲ شهریور ۱۲۳۹ خورشیدی) چاپ شده است، جایی میانه خبر اردوی مرو و اطراف قشون مشهد در اطراف سرخس گویا در این دوران به دستور قوام‌الدوله والی، قشون مشهد برای مقابله با ترکمانان مهاجم، ناچار می‌شوند چندروزی را در حوالی منطقه‌ای به نام «کوچه قم» بگذرانند؛ نقطه‌ای که ترکمانان قرار بوده است برای هجوم به مشهد از آن عبور کنند. این روزنامه می‌نویسد: «قشون ناچار است [برای رسیدن به کوچه قم] از شوکال تا بیورت ایشه [نام دو منطقه در حوالی سرخس] را راه بروند که هجده فرسنگ مسافت است این مسیر به دلیل مشقت عبور، راه ترکمانان را سخت و آنان را به دردمر می‌اندازد و سبب می‌شود به راحتی شکست بخورند اما این گونه نمی‌شود و این لشکر مشهد است که به دلیل بی‌تدبیری فرمانده در گرمای زیاد این دیار، زمین‌گیر می‌شود. در این خبر که بسیار هم طولانی است آمده است که «قوام‌الدوله نرد این خیال می‌بخت که از راه کوچه قم هرکس عبور کند. از گرما و بی‌آبی کم خواهد شد و به منزل نخواهند رسید.» اما آن طور که در این خبر درج شده است، ترکمانان در این نقطه، ۲۰ هزار چاه آب حفر می‌کنند و با رسیدن به آب می‌توانند بر گرما غلبه کنند، از محدوده کوچه قم بگذرند و مقابل قشون مشهد قرار بگیرند.

باران اردیبهشتی پس از ۱۳ روز گرمای شدید و خشک‌سالی

دومین خبر گرما با هم مربوط به زمین‌گیر شدن لشکر است؛ در ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۲۹۴ قمری (۱۸ اردیبهشت ۱۲۵۶ خورشیدی) امیر قاین که قصد داشته است به سمت مشهد بیاید، در بیرون شهر از شدت گرما زمین‌گیر می‌شود و به ارض اقدس نمی‌رسد. در همین ایام، مشهد نیز با گرمای شدید دست و پنجه نرم می‌کرده است اما گویا پس از سیزده روز بی‌بارش، ناگهان باران می‌بارد و از وحشت مردم درباره ادامه گرمی شدت تموز کم می‌کند. باران و رفع گرما حتی سبب ارزانی اجناس می‌شود و شادی را به مردم هدیه می‌دهد. درجیده وقایع اتفاقیه می‌نویسد: «روز سیزدهم بعد از ظهر در مشهد مقدس شروع به باران آمدن نموده و تا پنج ساعت از شب گذشته، باران شدید نافعی آمد و کلیه مردم از وحشت ایام گرما بیرون آمدند و فوراً نان و سایر اجناس ارزان شد.»

شیوع وبا و جانی که از مردم مشهد گرفته شد

تابستان سال ۱۳۰۹ قمری (۱۲۷۰ خورشیدی) گرما آن قدر در مشهد شدید است که فساد مواد غذایی و نعش حیوانات سبب رواج وبا در شهر می‌شود؛ بیماری رایجی که پس از چند هفته کشتار بالاخره دست از سر مردم درممانده برمی‌دارد و از تعداد مرگ‌ومیرها کم می‌شود. روزنامه «دولت‌علیه» در این ایام می‌نویسد: «از قرار وقایع خراسان، مرض وبا رو به تخفیف است. در ظرف دو هفته گذشته، عدد موتی‌ها [وفات یافتگان]] به ثلث و ربع آنچه در چندروزه شدت مرض بوده، رسیده است.»

از قرار آنچه در این روزنامه منتشر شده، مشهدی‌ها کاهش شیوع وبا در این سال را هم مدیون یک پزشک روسی هستند. گویا این پزشک روسی با آموزش راهکارهایی برای مقابله با گرما و فساد مواد غذایی، نجات جان بسیاری از مشهدی‌ها را رقم می‌زند؛ «از حسنِ معالجات دکتر روسی در این مرض، شرحی نگاشته‌اند که اکثر به‌معالجه او شفا می‌یافته و صاحب دیوان فرمان‌فرمای مملکت خراسان و سیستان و متولی آستانه مقدسه دستورالعمل‌وافی [از مشارالیه گرفته که با [دادن] ادویه لازم] (منظور داروهاست)] به تمام اطبای نظام، تدابیر مفیده برای حفظ صحت و دفع مرض از طرف ایالت جلیله به کار رفته است.»

درباره گذر «نخود بریزها» که روزگاری محل زندگی یک صنف خاص در مشهد بوده است

کوچه‌ای با عطر نخود و کشمش سوغاتی

رضا سلیمان‌نوری در قدم‌زدن میان کوچه‌های قدیمی مشهد، امروز قرار است کوچه «نخودبریزها» را به تماشا بنشینیم. برابر اسناد موجود، حدود دو قرن از وجود این کوچه در نقشه مشهد می‌گذرد و در همه این دو سده، تغییر چندانی نکرده است. آن‌چنان‌که از ابتدا دارای پنج فرعی غربی و یک فرعی شرقی بوده که این فرعی شرقی در طول زمان، به راه ورودی برای کوچه نخودبریزها تبدیل شده است. بایان همه، هنوز هم فرعی‌های آن مانند قدیم بسیار کم‌عرض و تودرتو هستند. سوای این، در این کوچه، واحدهای کارگاهی متعلق به اصناف مختلف از قدیم و جود داشته که اکنون به مجموعه‌های زائرپذیر و موزه تبدیل شده است.

اسامی کوچه «نخودبریزها» در طول زمان

کوچه نخودبریزها از آن دست کوچه‌های قدیمی شهر مشهد محسوب می‌شود که به‌رغم عمر بالای خود، کمترین تغییر نام رسمی و غیررسمی برای آن ثبت شده است. براساس اسناد موجود، این کوچه از ابتدای ایجاد تا زمان احداث خیابان تهران قدیم (امام‌رضا^ع) کنونی به نام «نخودبریزها»، «نخودبریزها»، شناخته می‌شده است. دلیل این مسئله هم فعالیت و سکونت اعضای صنف نخودبریز در این کوچه بوده است. پس از تأسیس خیابان تهران اما براساس شماره‌گذاری مرسوم شهری در دوره پهلوی، این کوچه نخست به کوچه «فردوسی» و سپس به کوچه «شماره ۹» معروف می‌شود. این نام تا اجرای طرح نوسازی و بهسازی اطراف حرم مطهر در دهه ۷۰ قرن چهاردهم خورشیدی، بر این کوچه باقی می‌ماند اما پس از آن به ناگاه کوچه بدون نام می‌شود. در این ایام، کوچه نخودبریزها تنها یک تابلو بر ورودی فرعی شرقی خود داشته که مزین به نام «امام‌رضا^ع» بوده است.

این وضعیت البته زیاد طول نمی‌کشد و پس از یکی دو سال، ابتداتابلوی نام «شهید نظری پور» و سپس تابلوی نام «نخودبریزها» در ابتدای کوچه نصب می‌شود تا بار دیگر کوچه از منظر نهادهای رسمی هم با همان نام بدیش شناخته شود. ناگفته نماند که رنگ تابلوی کوچه نخودبریزها، برخلاف سایر تابلوهای معرفی نام که آبی رنگ هستند، رنگی قهوه‌ای دارد که در ساختار شهری از آن برای معرفی بناها و کوچه‌های خاص استفاده می‌شود.

نشان کوچه «نخودبریزها» در نقشه‌های مشهد

براساس نقشه‌الدمج (ترسیم‌شده در سال ۱۲۴۸ خورشیدی) کوچه نخودبریزها در آن دوران، آخرین کوچه محله بزرگ عیدگاه بوده که در مجاورت نخستین کوچه‌های محله سرشور قرار داشته و ضلع شرقی آن به قبرستان قنقاره وصل می‌شده است. چهار فرعی هم از ضلع غربی کوچه منشعب می‌شده که همگی بن‌بست بوده و راه خروجی نداشته‌اند. به عبارت بهتر راه خروج این کوچه یکی قبرستان عیدگاه و دیگری مسیر شمالی کوچه بوده که بعدها جایش را به خیابان خسروی نو و اندرزگوی

اقدام به شدت بر استقبال زائران از کوچه اثرگذار بوده است، به‌نحوی که تقریباً در همه روزهای سال ظرفیت اقامتی‌های این کوچه تکمیل است.

قدیمی‌های کوچه «نخودبریزها»

همان‌گونه‌که پیش‌تر اشاره شد، قدمت سکونت در این کوچه به سال‌های نخست حکومت قاجارها بر ایران بر می‌گردد اما قدیمی‌ترین نامی که مرتبط با این کوچه ثبت شده، میرزا حسین کشیک‌نویس، مؤسس مسجد «حیدری‌زاد»، است. مشهورترین خاندانی هم که روزگاری در این کوچه کهن ساکن بوده، خانواده مصطفوی است. خانواده هاشمیان عطار را نیز که بزرگ آنان، میرزا آقا، در بازسازی یگانه مسجد کوچه نقش پررنگی داشته است، باید به عنوان یکی از خانواده‌های قدیمی ساکن در کوچه نخودبریزها دانست. همچنین خانواده‌توانای احمدی که چندین نسل خباز بودند، از دیگر خانواده‌های قدیمی شهر هستند که برخلاف دو خانواده قبلی هنوز هم اعضای از این خانواده در کوچه سکونت دارند. خانواده اسلامی‌نسب که بزرگشان، یعنی حاج‌علی اکبر خان، در محل به حاجی اسفراینی مشهور بوده هم از قدیمی‌های این کوچه است. حاج‌علی اکبر اسلامی‌نسب از نخستین افراد ساکن این کوچه شناخته می‌شود که خانه خود را به‌صورت پانسیون در اختیار جوانان مسافری قرار می‌داد که قصد حضور بلندمدت در مشهد را داشتند. سیدجواد مشهدی حسینی، حاجی‌بندار و آقای مشکات از دیگر قدیمی‌های این کوچه هستند که اکنون منازل آن‌ها با حفظ نام از سوی ورثه به هتل و آپارتمان تبدیل شده و بدین‌گونه نامشان هنوز با این کوچه همراه است. سالاری‌راکه اکنون مسئولیت حسینی‌نخودبریزها بر عهده دارد، هم باید از موسسیدکرده‌های این کوچه دانست ارواياتوچه به‌مسئولیتش می‌توان بازمانده ساکنان نخستین کوچه دانست. همچنین از حاج غلامرضا حیدری زادقالی فروش که برای سومین بار تنها مسجد کوچه را بازسازی کرد و به همین دلیل هم مسجد به نام وی شناخته می‌شود و حاجی دستور نیز که اکنون مدیریت مسجد را بر عهده دارد، باید یاد کرد. سرانجام باید از خاندان نظری‌پور نام برد که یگانه شهید کوچه فرزند این خانواده بوده است.

میدان «بیت‌المقدس» خوانده می‌شود. تغییر عمده ساختاری در این کوچه اما با ایجاد خیابان «خسروی نو» (شهید اندرزگوی کنونی) در میانه دهه ۴۰ قرن چهارده خورشیدی رخ می‌دهد، با ایجاد این خیابان، مسیر غربی میدان بیت‌المقدس از بن‌بست سواره‌رو خارج می‌شود و درست به همین دلیل فضاهای مسکونی داخل کوچه نخودبریزها مورد توجه زائران قرار می‌گیرد.

هم‌زمانی این مسئله و انقلاب سفید شاه که در جریان آن بدون یک برنامه‌ریزی درست، مالکیت روستاها از اربابان به روستائینان و کشاورزان واگذار شد، بزرگ‌ترین تغییر را در ساختار و شکل جمعیتی این کوچه رقم زد؛ درواقع اندکی پس از فرایند انقلاب سفید و تغییر مالکیت در اراضی عمده کشاورزی، توانایی مالی کشاورزان و فعالیت‌های کشاورزی با نوسانی بزرگ همراه شد و در نتیجه تولید نخود کاهش پیدا کرد. این مهم سبب شد بسیاری از ساکنان کوچه شغل اجدادی خود را کنار بگذارند و به‌اجاره دادن واحدهای مسکونی خود به زائران مشغول شوند. این موضوع به مرور زمان ماهیت کوچه را از محدوده‌ای کارگاهی و مسکونی به کوچه‌ای زائری تبدیل کرد.

کوچه «نخودبریزها» پس از انقلاب اسلامی

پس از انقلاب وضعیت کوچه نخودبریزها تغییر چندانی نکرد. اغلب خانه‌ها، کاربردی مسکونی‌را زائرپذیری داشتند و ساکنان قدیمی کوچه با اجاره دادن بخشی از منزل خود به مشتاقان زیارت حضرت ثامن^ع کسب درآمد می‌کردند. اکنون نیز اغلب واحدهای مسکونی این گذر، تغییر ماهیت داده و به هتل و مهمان‌پذیر تبدیل شده‌اند، آن‌چنان‌که تعداد منازل با کاربری مسکونی به کمتر از انگشتان یک دست می‌رسد. ناگفته نماند در کنار همه تلخی‌های گذشته بر کوچه نخودبریزها، اقدام درخور توجهی یکی از هتل‌داران این کوچه، یعنی آقای نخعی، هم باعث شهرت جهانی این کوچه قدیمی شد. ماجرا از این قرار است که او، از حدود پانزده سال پیش در بخشی از هتل خود، موزه‌ای از سماورهای گوناگون برپا کرده است تا به این شکل، مشهد میزبان نخستین موزه سماور ایران و دومین موزه سماور دنیا بعد از شهر تولای روسیه باشد. این

کنونی داده است.

حسینی‌نخودبریزها مهم‌ترین بنای این کوچه است که هنوز هم با تغییراتی در بنا به حیات خود ادامه می‌دهد و به عبارت بهتر نماد قدمت این کوچه و بازگوکننده دلیل نام‌گذاری آن است. ناگفته نماند که نخودبریزی شغلی ویژه و مورد استقبال در مشهد دوران قاجار بوده است. تعداد فعالان این شغل به حدی زیاد بوده که دارایی لازم را برای خرید و ایجاد حسینی‌نخود داشته‌اند. دلیل این مسئله هم از یک سو وجود مزارع بزرگ نخود در اطراف مشهد، خاصه در مسیر کلات و سرخس و از دیگر سو استقبال زائران از خرید نخود و کشمش مشهد به عنوان سوغات این شهر بوده است.

در توضیح نخودبریزی هم باید گفت که فعالان این شغل طی فرایندی نخود خام و سفت را تبدیل به نخود نرم و پوک قابل تفت دادن و نمک‌اندودکردن برای مصرف در آجیل می‌کرده‌اند. اسناد موجود گواه این واقعیت است که کوچه نخودبریزها در نیمه دوم دوران حکومت قاجار هم به مشهور، رشد درخور توجهی را به خود دیده است. این رشد به حدی بوده است که علاوه بر حسینی‌نخود، موداشاره در سال ۱۲۷۰ قمری، مسجدی روحوضی نیز توسط میرزایی کشیک‌نویس آستانه، در آن ایجاد می‌شود که هنوز هم با تغییراتی در ساختار بخش زیربن آن به عنوان یگانه مسجد این کوچه به کار خود ادامه می‌دهد.

تغییرات کوچه «نخودبریزها» در دوران پهلوی

ساختار کوچه نخودبریزها در دوران پهلوی‌ها سه تغییر عمده به خود دیده است. دو تغییر از این سه، مربوط به تغییرات ساختاری ایجادشده در نظام شهری است اما سومین تغییر با اجرای انقلاب سفید در کشور رقم می‌خورد؛ محمدولی اسدی عامل نخستین تغییر عمده دوران پهلوی در کوچه مورد نظر است. او در یک برنامه اصلاحی و برای آنچه مدرنیزه کردن شهر لقب می‌گیرد، اقدام به ایجاد خیابانی جدید در محدوده جنوبی حرم مطهر رضوی می‌کند که به «خیابان تهران» و سپس «امام‌رضا^ع» مشهور می‌شود. دومین تغییر نیز ایجاد میدانی است که ابتدا گل‌کاری دقیقی و سپس «فلکه آب» نام می‌گیرد و اکنون در مکاتبات رسمی